

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.22>**Нашинець-Наумова А. Ю.,**

доктор юридичних наук, професор, академік Академії АПН,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-5811-7733

Удовенко Ж. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-4100-0723

Братко І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права,
європейської та євроатлантичної інтеграції факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-8979-32322

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ФОРМА ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

LAWMAKING: FORM AND IMPLEMENTATION PROBLEMS

У статті висвітлюються загальнотеоретичні питання правотворчості, а також стан нормативного регулювання та практичної реалізації суб'єктами правотворчості своїх повноважень у зазначеній сфері.

На тлі останніх подій для сучасної Української держави вирішальне значення набуває необхідність модернізації різних галузей її життєдіяльності, включаючи правотворчість. При цьому слід визнати, що проблеми останньої завжди були і залишаються об'єктом пильної уваги вчених, політиків, урядовців, представників бізнесу та громадян. Дана обставина обумовлена потребою постійного вдосконалення різних форм державотворення, важливою складовою якого виступає правотворчість.

Головною метою модернізації правотворчості виступає створення умов для швидкого реагування на зміни, які відбуваються в нашій країні, на випередження розвитку права. Але нажаль, сьогодні більшість прийнятих законів – це доповнення та зміни до раніш прийнятих. З огляду на це, очевидно, що ми переживаємо той час, коли урядовці нарешті повинні навчитися прогнозувати життя закону, який приймається, і робити це заздалегідь. У нас вже не має часу на перегляд, на удосконалення, на впровадження закордонних практик – все – ми повинні самі вирішувати свої проблеми, чітко та вчасно. Інакше кажучи, якщо ми хочемо бачити модернізацію правотворчості як процес постійного випереджального оновлення законодавства, необхідно активніше задіяти різні фактори правотворчості (політико-правовий, організаційний, програмуючий, інформаційний, врахувати загальний стан речей в суспільстві), які дозволять передбачити можливі варіанти розвитку соціальних відносин, а також зможуть передбачити нові потреби суспільства та держави, що змінюються. Перед нашим законодавчим органом постає складний вибір: проводити реформи за стандартами іноземних держав або здійснювати модернізацію української державності з поправкою на самотність і пошук власного шляху. Здається, відповідь на це непросте питання не може бути однозначною. Об'єктивна політико-правова реальність свідчить про посилення впливу процесів глобалізації в розвитку більшості сучасних держав. Але, водночас, не можна допустити ситуації, коли пріоритети національної правотворчої політики диктуватимуть ззовні, тим більше, коли ми доказали всьому світові, що Україна незалежна, суверенна країна, країна героїв, країна, яка надзвичайно багата на розумних та талановитих людей. Говорячи про форму та проблеми реалізації правотворчості, слід підкреслити, що правотворчість як процес створення та закріплення норм права займає одне з центральних місць якими характеризується державне управління.

Ключові слова: правотворчість, державне управління, правотворча діяльність, нормативно-правові акти, нормопроєктування, учасники правотворчої діяльності.

The article addresses general theoretical issues of lawmaking, as well as the state of normative regulation and the practical implementation of lawmaking powers by its subjects in this field. In the light of recent events, the necessity of modernizing various spheres of activity within the modern Ukrainian state, including lawmaking,

becomes crucial. It should be acknowledged that the issues of lawmaking have always been – and continue to be – the subject of keen attention by scholars, politicians, government officials, business representatives, and citizens. This is due to the need for constant improvement of various forms of state-building, an important component of which is lawmaking.

The main goal of modernizing lawmaking is to create conditions for a rapid response to the changes occurring in our country and to anticipate the evolution of the law. Unfortunately, today most of the laws adopted are merely supplements or amendments to previously enacted laws. In view of this, it is evident that we are living in a time when government officials must finally learn to forecast the lifespan of the laws they pass – and do so in advance. We no longer have time for review, improvement, or the implementation of foreign practices; instead, we must solve our problems on our own, clearly and in a timely manner. In other words, if we want to see lawmaking modernization as a process of continual, proactive legislative renewal, it is necessary to actively engage various factors of lawmaking (political-legal, organizational, programming, informational, as well as taking into account the overall state of society) that will allow us to anticipate possible developments in social relations, as well as foresee new and changing needs of society and the state.

Our legislative body faces a difficult choice: to implement reforms according to the standards of foreign states or to modernize Ukrainian statehood by adjusting for its distinctiveness and finding its own path. It appears that the answer to this challenging question cannot be unequivocal. The objective political-legal reality indicates an increasing influence of globalization processes in the development of most modern states. However, at the same time, we cannot allow a situation where the priorities of national lawmaking policy are dictated from outside, especially when we have proven to the world that Ukraine is an independent, sovereign country – a country of heroes, and a country that is extraordinarily rich in intelligent and talented people. Speaking about the form and issues related to the implementation of lawmaking, it should be emphasized that lawmaking – as the process of creating and codifying legal norms – occupies one of the central positions in state governance.

Key words: *lawmaking, state governance, lawmaking activity, normative legal acts, legal drafting, participants in lawmaking activity.*

Правотворчість – одна з важливих напрямів діяльності будь-якої держави. Це специфічна інтелектуальна діяльність, що вимагає особливих знань і умінь, пов'язана з виданням, зміною та скасуванням юридичних норм. За результатами правотворчої роботи (законам та іншим нормативно-правовим актам) судять про державу в цілому, ступеня її демократичності та цивілізованості. Дослівно слово правотворчість – це процес створення правових норм, що отримують закріплення у виданих уповноваженими на те органами законами та підзаконних нормативних актах. Разом з тим, необхідно зазначити, що пильна увага юристів до проблеми правотворчості породила безліч визначень цього поняття.

На думку одних авторів, правотворчість є юридично оформлена особлива форма або вид діяльності щодо встановлення та закріплення волі народу в нормативно-правових актах, а також щодо зміни та скасування правових актів. Інша думка трактує правотворчість набагато ширше.

Так, В. Шишко зауважив, правотворчість – це основний напрям соціальної діяльності, що створює умови для існування і відтворення самого суспільства. Правотворчість реалізує пошук правових форм, які забезпечували б найбільшою мірою рівноважний стан суспільства, розумну взаємодію його членів у суспільному житті [1].

Можна погодитись із дефініцією, яку наводять Л. Удовик, О. Ганзенко: «Правотворчість повинна спиратися на наукову концепцію розвитку нормативних актів, на чіткі наукові

уявлення про майбутній розвиток і стан законодавчої бази та про оптимальні шляхи її вдосконалення» [2].

Ширше розглядає зазначене поняття науковець Плавич В.В. Він доводить, що правотворчість – це категорія, яка притаманна як національному, так і міжнародному праву, і що у міжнародному праві вона являє собою форму (спосіб) узгодження волі держав, як учасників міжнародного спілкування або членів міжнародних організацій [3].

Правотворча діяльність, відповідно Закону України «Про правотворчу діяльність» – це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеним статтею 4 цього Закону [4], з метою:

- 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів;
- 2) розроблення проектів нормативно-правових актів;
- 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів;
- 4) ведення обліку нормативно-правових актів;
- 5) здійснення правового моніторингу (нормативно-правових актів).

Метою правового регулювання правотворчої діяльності виступає:

- визначення правових та організаційних засад правотворчої діяльності, принципів і порядку її здійснення;
- визначення учасників правотворчої діяльності;
- визначення правил техніки нормопроєкування;
- визначення порядку здійснення обліку нормативно-правових актів,

– визначення правил дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах;

– визначення правил здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів.

Досягнення цілей правового регулювання правотворчої діяльності базується на відповідних концептуальних засадах. Розглянемо основні з них [5].

Під час підготовки проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» було узято до уваги той факт, що правотворча діяльність здійснювалась і до прийняття цього закону, відповідно до певних правил. Відтак, значна кількість норм даного закону є фактично узагальненням та впорядкуванням вже діючих правил здійснення правотворчої діяльності. Іншими словами, вони значною мірою відображають *status quo* правотворчої діяльності. Це стосується, поряд з іншим, положень закону стосовно юридичної сили нормативно-правових актів, ієрархії нормативно-правових актів, класифікації нормативно-правових актів, правил вирішення колізій тощо – ідея систематизації.

При підготовці проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» враховувався той факт, що правотворча діяльність здійснюється на різних рівнях організації державної влади, а також в межах конституційної системи поділу влади з концентрацією у межах реалізації законодавчої влади та виконавчої влади. Відтак нормам даного закону властивий певний рівень узагальнення із зазначенням особливостей, властивих тому чи іншому рівню правового регулювання – ідея узагальнення.

Частина норм Закону України «Про правотворчу діяльність» є нормативним втіленням положень теорії права у частині джерел права та правотворчості. Це стосується, насамперед визначення таких понять, як «норма права», «нормативно-правовий акт», «закон» тощо. При цьому за основу бралися найбільш усталені у науці підходи до визначення таких понять – ідея науковості.

Важливим фактором, що впливає на зміст норм Закону України «Про правотворчу діяльність», є позиції щодо трактування змісту принципів владної діяльності, у тому числі й принципів правотворчої діяльності, викладені у документах міжнародного характеру, наприклад, у висновках Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) [6] – ідея «правової корпоративності».

Отже, структура правотворчої діяльності, а відтак і обсяг предмету правового реагування закону, визначалися виходячи з усталеного діалектичного підходу, який передбачає розгляд будь-якого явища об'єктивної реальності у динаміці, тобто у постійному розвитку.

Якщо узяти за основу головний продукт правотворчої діяльності – нормативно-правовий

акт, то процедура його створення має розглядатися за схемою: до – під час – після. Відтак ключовими елементами правотворчої діяльності визначено нормопроектну діяльність, діяльність з прийняття (видання) нормативно-правових актів та діяльність з оцінки результатів практичного регулятивного впливу нормативно-правових актів на сферу їх регулювання (правовий моніторинг) [7, с.64].

Будь-який процес, зокрема і правотворчий, застосовується в межах певних форм і може бути поділений на стадії. Становлення правової системи – це тривалий процес, який відбувається динамічно та поступально, тобто через створення окремих нормативно-правових актів. Нормативно-правовий акт – це завершальна ланка та безпосередній результат правотворчої діяльності. Відповідно правотворчий процес – це порядок послідовних операцій, у яких у правову систему вливається новий елемент. Логічно було б дійти невтішного висновку у тому, що у процес правотворчості не потрібно включати організаційні дії, які сприяють безпосередній правовій роботі над нормативно-правовим актом. Зокрема, до правотворчості не відноситься діяльність з обліку, аналізу та узагальнення пропозицій щодо вдосконалення законодавства, організаційні заходи щодо вдосконалення роботи правотворчих органів тощо. Власне правотворчість – це діяльність з підготовки, обговорення, затвердження та опублікування нормативно-правових актів, що здійснюється компетентними органами (посадовими особами) [8, с.79].

Як будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість має офіційний порядок здійснення юридично значущих дій. Відповідно виникає низка взаємопов'язаних взаємовідносин, наприклад правовідносини щодо підготовки та прийняття нормативно-правового акту, тобто, відповідні права та обов'язки суб'єктів правотворчого процесу. Це обов'язок підготувати та обговорити проект нормативно-правового акту, право винести його на розгляд правотворчого органу, право цього органу розглянути проект та винести щодо нього рішення тощо. Виниклі правовідносини носять як державно-правовий (законодавча ініціатива, прийняття закону тощо), так і адміністративно-правовий характер (надання доручення підлеглому органу підготувати проект). Як будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість виникає лише за наявності певного юридичного факту. Підставою виникнення правотворчого процесу є прийняття офіційного рішення про підготовку проекту нормативно-правового акту. І незалежно від того у якій формі це рішення не виражалось, воно є юридичним актом, який створює права та обов'язки суб'єктів правотворчості. Необхідно обмежити дії, що передують правотворчій діяльності, від процесуального новоутворення цієї діяльності,

оскільки матеріали засобів масової інформації, висловлювання політичних діячів та науковців, пропозиції державних підприємств і громадських організацій про вдосконалення законодавства ще не свідчать про початок правотворчого процесу, тобто процесуальні відносини ще не виникають. Подібні пропозиції є соціально-політичними передумовами та підставами правотворчої діяльності.

Саме з моменту прийняття офіційного рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта виникають певні правовідносини, і з цього ж моменту всі дії щодо створення даного акта якісно відрізняються від дій, що відбувалися раніше і є не процесом правотворчості, а попередніми умовами і передумовами.

Отже, зважаючи на вищевказані обставини, правотворчий процес вбачається розглядати в широкому та вузькому значенні. У вузькому розумінні правотворчий процес – це діяльність органів державної влади щодо видання нормативно-правових актів, що складаються з низки стадій, до яких належать: внесення нормативно-правового акту, його обговорення, прийняття, опублікування. Водночас деякі автори [9-13] пропонують розглядати основний вид правотворчого процесу ще більш вузько, пов'язуючи його з діяльністю законодавчого органу, що охоплює лише наступний етап: від включення законопроекту до порядку денного та до його прийняття.

При широкому підході до правотворчого процесу включається також діяльність з підготовки та попереднього обговорення проектів нормативно-правових актів. Отже, правопідготовка діяльність входить у правотворчий процес. Більше того, деякі вчені [14-16] до початкової стадії процесу правотворчості відносять визначення потреб у правовому регулюванні, вивчення факторів, що визначають його напрямки, тому цю стадію слід назвати передпроектною. У науковій літературі пропонується також включати у правотворчий процес не лише підготовку проекту акта, а й прогнозування та планування.

Виходячи з наявних точок зору, до стадій правотворчого процесу можна віднести:

1. Вивчення, аналіз суспільних явищ та процесів, виявлення потреби правової регламентації
2. Визначення виду органів, суб'єктів, які мають право приймати відповідні правові рішення
3. Ухвалення рішення щодо підготовки правового акту
4. Розробку концепції, ідеї, аналізу майбутнього акту
5. Підготовку проекту правового акта розробником, робочою групою, органом
6. Попередній розгляд проекту акта
7. Громадське обговорення проекту

8. Офіційний розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур

9. Прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набрання законної сили

Посилаючись на вищевказане, правомірно зробити висновок про розуміння правотворчого процесу як діяльності, що протікає в особливому порядку і є системою послідовно вчинених дій (процедур), за допомогою яких приймаються нормативно-правові акти.

Слід визнати, що правотворча діяльність включає три етапи:

- 1) передпроектний етап;
- 2) етап підготовки нормативно-правового акта;
- 3) власне правотворчий процес, який охоплює владну діяльність компетентних суб'єктів від моменту внесення проекту акту до оприлюднення та набрання ним чинності.

Передпроектний етап передбачає:

1. Виявлення проблеми – визначення суспільної потреби у правовому регулюванні.
2. Аналіз чинного законодавства – дослідження правових норм, їх ефективності та можливих прогалин.
3. Вивчення зарубіжного досвіду – аналіз правових систем інших держав для врахування кращих практик.

4. Формування концепції акту – визначення загальної ідеї, цілей і принципів майбутнього нормативно-правового акту.

5. Обговорення та консультації – залучення експертів, громадськості та зацікавлених сторін.

Етап підготовки нормативно-правового акта

Цей етап є критично важливим, оскільки якісна підготовка дозволяє уникнути недоліків у законодавстві та забезпечити його ефективність.

Основні стадії етапу підготовки:

1. Розробка проекту – формулювання змісту нормативно-правового акту з урахуванням концепції, визначеної на передпроектному етапі.
2. Юридична експертиза – перевірка відповідності проекту Конституції, чинному законодавству, принципам права.
3. Оцінка впливу – аналіз наслідків ухвалення акту, зокрема економічних, соціальних та правових аспектів.
4. Громадське обговорення – залучення експертів, науковців, представників громадськості для удосконалення тексту.
5. Редагування та доопрацювання – уточнення положень, узгодження формулювань для чіткої правової визначеності.

Цей етап має вирішальне значення, оскільки саме на ньому закладається якість майбутнього нормативно-правового акту та його ефективність у правозастосуванні.

Правотворчий процес

Основні етапи правотворчого процесу:

1. Внесення проекту нормативно-правового акту – ініціатива суб'єкта правотворчості (наприклад, народних депутатів, уряду, президента, органів місцевого самоврядування).

2. Розгляд і обговорення – проходження проекту через відповідні стадії, зокрема комітетські слухання, обговорення в парламенті чи іншому органі.

3. Прийняття акту – голосування та затвердження нормативно-правового акту відповідно до передбаченої процедури.

4. Підписання акту – затвердження документа відповідною посадовою особою (наприклад, президентом, головою парламенту, міністром).

5. Оприлюднення – офіційне опублікування акту у встановленому порядку, що є обов'язковою умовою для набрання ним чинності.

6. Набрання чинності – момент, з якого нормативно-правовий акт починає діяти (визначається самим актом або загальними правилами).

Цей процес забезпечує легітимність, послідовність і передбачуваність правового регулювання, що є важливим для стабільності правової системи.

Сьогодні, за умов загальної цифровізації економіки та права, виникає проблемне питання суб'єктів правотворчої ініціативи. Зазвичай суб'єктами правотворчості виступали державні органи, народ. Але з появою роботизації, чи можливо вважати штучний інтелект суб'єктом, який творить право? Очевидно, що ні. Адже правотворчість – це розумова діяльність суб'єктів, які створюють правові приписи, і на таку діяльність здатна лише людина. Тому пропонується на етапі аналізу, підготовки нормативно-правового акта активно використовувати штучний інтелект. Крім того, є ще аргументи «за» визнання штучного інтелекту суб'єктом правотворчості:

1. Штучний інтелект вже використовується в аналізі та розробці нормативних актів – наприклад, у деяких країнах алгоритми допомагають оцінювати законопроекти.

2. Автономність у генерації правових рішень – штучний інтелект, особливо в судовій сфері, може пропонувати аргументацію, що впливає на зміст правозастосування.

3. Розвиток концепції електронної особи – ЄС вже обговорював можливість надання штучному інтелекту спеціального статусу.

Отже, штучний інтелект зможе проаналізувати та узагальнити на спеціально створених онлайн-платформах пропозиції громадян та інших зацікавлених осіб. І це слугуватиме реалізацією принципів гласності та демократизму правотворчості. Штучний інтелект уже активно використовується в правотворчій діяльності на етапі проектування нормативно-правових актів. Основні його функції включають:

1. Аналіз існуючої правової бази (пошук та аналіз правових норм – штучний інтелект допомагає знаходити аналогічні норми у чинному законодавстві та в міжнародному праві; виявлення колізій і суперечностей – алгоритми можуть визначати, чи суперечить новий закон чинним актам, або чи є дублювання)

2. Формулювання законодавчих пропозицій (генерація текстів – деякі системи можуть створювати чернетки нормативних актів, базуючись на шаблонах та правових стандартах; оптимізація мовних конструкцій – штучний інтелект аналізує юридичний стиль, спрощує формулювання, робить текст зрозумілішим)

3. Моделювання наслідків прийняття акту (прогнозування впливу – аналізує можливі наслідки нового закону (економічні, соціальні, політичні); оцінка ризиків – прогнозує правові та суспільні ризики, які можуть виникнути)

4. Автоматизація консультацій та громадських обговорень (аналіз суспільної думки – штучний інтелект може обробляти коментарі та пропозиції від громадян, узагальнюючи їх для законотворців; пошук компромісних рішень – на основі аналізу думок експертів та громадськості)

5. Підготовка пояснювальної записки та обґрунтувань (аналіз судової практики – визначає, як запропонований закон може вплинути на судові рішення; експертні висновки – допомагає збирати та узагальнювати думки експертів)

Штучний інтелект має залишатися інструментом у руках людини, а не замінювати юристів. Оскільки право – це не просто технічна система правил, а відображення суспільних цінностей, історичних традицій і моральних принципів, його творення повинно залишатися у компетенції людей.

Штучний інтелект може значно підвищити ефективність правотворчого процесу, але остаточні рішення мають ухвалювати законодавці, юристи та експерти, які враховують суспільний інтерес, етичні аспекти та національну правову культуру.

Також необхідно визнати, що правове регулювання ускладнюється і за рахунок існування нових цифрових суспільних відносин, які потребують правової регламентації та юридичних наслідків за порушення встановлених правил поведінки. Однак ці правила неможливо точно сформулювати через нерозуміння правотворчими органами, які мають певний рівень правосвідомості, правової культури багатьох цифрових технологій і процесів.

Як висновок, необхідно підкреслити, що правотворчість є складним і багатовимірним процесом, що охоплює формування, прийняття та впровадження правових норм. Вона відображає політико-правові реалії суспільства та є одним із головних механізмів регулювання суспільних відносин.

Форма правотворчості визначається низкою чинників, включаючи юридичні традиції, полі-

тичний устрій держави та особливості правової системи. Основними формами правотворчості є законодавча діяльність парламенту, нормотворчість виконавчої влади, судовий прецедент та правотворчість міжнародних організацій. Кожна з цих форм має свої переваги та недоліки, що впливає на якість та ефективність правового регулювання.

Незважаючи на важливість та необхідність правотворчої діяльності, вона стикається з численними проблемами реалізації. Серед ключових викликів можна виділити недосконалість законодавчої техніки, недостатню узгодженість між нормативно-правовими актами, вплив політичних факторів, а також складнощі в адаптації

законодавства до сучасних суспільних потреб. Крім того, глобалізаційні процеси створюють додаткові виклики щодо гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Таким чином, для підвищення ефективності правотворчості необхідно вдосконалювати правотворчу процедуру, посилювати правову експертизу нормативних актів, забезпечувати стабільність законодавства та підвищувати рівень правової культури в суспільстві. Тільки за таких умов правотворчість здатна виконувати свою основну функцію – створення якісного, ефективного та справедливого правового поля для всіх суб'єктів суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Шишко В. В. Культурологічні аспекти правотворчості: монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2006. 188 с.
2. Удовика Л., Ганзенко О. Правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 203.
3. Плавич В.П. Філософсько-правове дослідження сучасної правотворчості // Вісник Дніпропетровського університету. 2016. № 1. С. 183.
4. Про правотворчу діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради. 2023. №93. Ст.364.
5. Основи правотворчої діяльності // Дослідницька служба Верховної Ради України: Основи правотворчої діяльності (10-14.02.2025 р.) Режим доступу: <https://research.rada.gov.ua/print/75849.html> (дата звернення: 03.02.2025 р.).
6. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія): Доповідь про правовладдя. Режим доступу: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 17.03.2025 р.)
7. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.
8. Нормотворча діяльність: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.В. Шишка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 400 с.
9. Андрусів Л. Теоретико-правові засади систем і нормативно-правових актів // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 4. С. 128–131.
10. Попова О.В. Нормотворчий процес та правозастосування: навчальний посібник. Київ : НУБіП України, 2022. 168 с.
11. Биля-Сабадаш І.О., Суходубова І.В. Принцип обґрунтованості нормотворчої діяльності: загальнотеоретична характеристика та нормативно-правове закріплення // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 24–30
12. Пасічна І.О. Законотворчість, нормотворчість та правореалізація: навчальний посібник. Полтава : ПолтНТУ, 2019. 113 с.
13. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
14. Антошкіна В.К. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці // Підприємництво, господарство і право. 2020. Вип. 5. С. 181–186.
15. Білоус О.В. Поняття тлумачення як елемента правозастосовної діяльності // Підприємництво, господарство і право. 2019. № 3. С. 132–136.
16. Калюжний Р.А., Шапенко Л.О. Правозастосовна діяльність як соціокультурне явище / Р.А. Калюжний, Л.О. Шапенко // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : «Юридичні науки». 2017. № 1. С.11.